

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen Unger, G.A.

Citation

Unger, G. A. (2013, September 5). *Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21700> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Unger, Gerard Anthony

Title: Alverata : hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen

Issue Date: 2013-09-05

2 Terminologie, dateren en transcripties

2.1 Terminologie

De term ‘romaanse kapitalen’ was in Nederland niet gangbaar, maar wordt in dit proefschrift consequent gebruikt. In *Deutsche Inschriften Online* staat de ‘Romanische Majuskel’ als categorie vermeld en wordt die ‘Mischmajuskel’ genoemd, met een korte omschrijving maar met weinig informatie over details en zonder vermelding van een tijdvak. In de epigrafie spelen zowel hoofdletters of kapitalen als kleine letters of minuskels een rol, in het Duits *Majuskel* en *Minuskel*, maar tussen 1000 en 1200 zijn er heel weinig inscripties gemaakt met kleine letters (zie noot 5). Alle inscripties in dit proefschrift zijn uitgevoerd met kapitalen, wat daarom de meest gebruikte term is.

Het gaat bij inscripties niet alleen om harde en duurzame materialen als steen en metaal, maar ook om vergankelijker materialen als textiel of leer. Strikt genomen is een inscriptie een tekst die is uitgehakt of uitgesneden, gekrast, gestempeld (in klei gedrukt, 70), gegraveerd of geëts. Maar ook teksten in bijvoorbeeld muurschilderingen of in geweven stoffen worden inscripties genoemd.

In *Deutsche Inschriften, Terminologie zur Schriftbeschreibung* (1999), een collectief werkstuk van Duitse epigrafen, zijn veel vaktermen te vinden waarvoor geen Nederlandse equivalenten bestaan. Een ‘Enklave’ is bijvoorbeeld een grote kapitaal met een kleine kapitaal erin en ‘über- und untergestellte Buchstaben’ zijn kleine kapitalen die boven of onder grote kapitalen zijn geplaatst. De Engelse term voor al deze combinaties is ‘nesting’ en ‘nestelen’ lijkt hiervoor een goed Nederlands woord, maar gebruikelijk is dat niet. Wanneer bijvoorbeeld een M en een A verbonden zijn, wordt de term ‘nexus litterarum’ gebruikt, waarvoor in het Nederlands ‘samenvoeging’ of ‘versmelting’ van letters dienst kan doen. Dat epigrafen het aanhangsel aan de Q ‘cauda’ (staart) noemen, daarmee kan een typograaf het eens zijn, maar het schuine rechter deel van de R zo betitelen kan er niet mee door, dat is voor typografen een been en geen staart. De Duitse epigrafen noemen schreven bij voorkeur ‘Sporen’, hoewel ‘Serifen’ ook is toegestaan. Hier zal ik steeds de term schreven gebruiken.

Eerder is verschil gemaakt tussen de grondvormen en de details van de romaanse kapitalen in inscripties. De grondvorm van een A bestaat bijvoorbeeld uit twee diagonalen en een dwarsbalk. Details kunnen zijn: het wijder worden van verticale delen naar de uiteinden toe, vaak uitlopend in kleine driehoekige schreven, en een gering verschil tussen dikke en dunne delen. In de romaanse periode werd onder andere ook een A met een geknikte dwarsbalk gebruikt; is dat ook een grondvorm, of is die geknikte dwarsbalk een detail? In dit proefschrift wordt deze A beschouwd als een variant op de grondvorm van de A. De vaak gebruikte hoekige C is zo anders van vorm dan de ronde C dat die als een grondvorm wordt beschouwd. De belangrijkste grondvormen worden genoemd in de hoofdstukken 4 en 7, en belangrijke details worden getoond in illustratie 23.

De terminologie betreffende de groottes en de functies van letters is beperkt, zowel in de typografie als de paleografie en epigrafie. Voor de typografie zijn er lettertypes speciaal ontworpen voor gebruik in kleine corpsen, tot en met 12 punten (corps 12): tekstletters die vaak onopvallend hun werk doen. Hiernaast zijn er lettertypes die opvallen, meest in grotere corpsen toegepast worden en niet geschikt zijn voor veel tekst in kleine corpsen. Dergelijke lettertypes heten in het Nederlands koppenletters, terwijl vaak de Engelse term

5 Deel van een reliëf in de kloostergang van Santo Domingo de Silos uit het tweede kwart van de twaalfde eeuw.

FOTO: DE AUTEUR

display types voorkomt. Grote corpsets van tekstletters zijn ook te gebruiken voor korte teksten in grote corpsets, en dan is er sprake van *display sizes*. In dit proefschrift gaat het in deel 2 en 3 voornamelijk om tekstletters, types die het lezers makkelijk maken veel tekst in kleine corpsets geruime tijd achtereen op te nemen.

In de paleografie zijn grote letters *display type*. Volgens de *Online Glossaries* bij de *Catalogue of Illuminated Manuscripts* van de British Library is *display*: 'Decorative script, generally incorporating higher grade letter forms and sometimes employing a variety of colours. Display script is often used, along with an enlarged initial, to emphasize major textual openings.' (www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/GlossA.asp, voor het laatst geraadpleegd op 16 juni 2013). Lezers van manuscripten werden een tekst binnengeleid met een combinatie van diverse schriften, aflopend in grootte: *the hierarchy of scripts* (Bischoff 1993, p 71). Hierdoor is niet altijd helder waar *display* eindigt. In dit proefschrift wordt 'grote letters' gebruikt, refererend aan afbeeldingen waar dit toepasselijk is. In inscripties zijn meestal alle letters groot.

Degenen die in de elfde en de twaalfde eeuw de letters in inscripties maakten hadden diverse betitelingen (Binding 1985; Dietl 2009, pp 49, 50). In dit proefschrift komen voor: *operarii lapis* (16 a, b), *scritor* (57 b), *scultor* (58) en *artifex* (44 c, 75). De *operarii* op het kapiteel te Maastricht zijn bewerkers van steen, steenhouwers (Engels: *masons*), en het heeft er veel van weg dat een van hen letters hakkend werd vereeuwigd. De *scritor* in Iguacel, Azenar, was de schrijver van de letters, en het is de vraag of hij die ook heeft gehakt. Dezelfde tekst noemt de maker van de muurschilderingen in de kerk, Calindo Garces, die waarschijnlijk zijn werk zelf uitvoerde – dat Azenar dit ook deed is aannemelijk. De *scultor* was Wiligelmo, een vermaard beeldhouwer die zijn letters zelf hakte (Dietl 2009, pp 215). De *artifex* (kunstenaar) was Berengerus, de maker van de Willigisdeuren te Mainz. Als Berengerus bronsgieter was, heeft hij dan ook letters gemodelleerd? Het is niet bekend hoe inscripties werden opgezet, wie de teksten op steen of ander materiaal schetsten, en wie de letters realiseerden (zie de paragrafen 6.3 tot en met 6.6). Als verzamelbegrip voor de makers van de romaanse kapitalen is 'kunstenaar' te beperkt, omdat er ook handwerkslieden onder vielen; een beeldhouwer is een kunstenaar maar een steenhouwer eigenlijk niet. In dit proefschrift wordt het meest 'makers van inscripties' gebruikt, of 'makers'. Af en toe is er sprake 'kunstenaars', omdat beeldhouwers toch tot die categorie behoren, en ook 'handwerkslieden', omdat beroepen als ivoorsnijder of glazenier daaronder vallen.

2.2 Dateren

Een inscriptie is met redelijke zekerheid in de tijd te plaatsen wanneer een tekst een datum of een naam bevat of wanneer er een gebeurtenis in wordt beschreven. Ontbreken dergelijke aanwijzingen, dan is dateren lastig. Zijn de architectuur of het beeldhouwwerk waar een inscriptie bij hoort van een datum voorzien, dan kunnen de letters zich daar naar voegen. Maar onzekerheden blijven bestaan en verschuivingen zijn mogelijk. De beroemde reliëfs in de galerij van het klooster Santo Domingo de Silos (Noord-Spanje) werden aanvankelijk beschouwd als laat-elfde-eeuwse sculpturen, maar worden tegenwoordig, op basis van nader onderzoek, in het tweede kwart van de twaalfde eeuw ondergebracht (Petzold 1995, p 23; Gaborit 2010, pp 148, 149). De letters zijn met de sculpturen mee verhuisd in de tijd (5).

Een inscriptie in Pisa (26 a) memoreert een gebeurtenis uit 1063 waardoor de bouw van

de dom mogelijk werd. Korte tijd hierna werden de funderingen voor de dom gelegd, maar pas vanaf 1089 werd er serieus aan gebouwd, terwijl de gevel, waarin deze inscriptie is opgenomen, een lange bouwgeschiedenis heeft, van voor 1136 tot in de dertiende en veertiende eeuw (Moretti 1996, p 35). Het gebouw werd in 1118 ingewijd en dat zou het jaar kunnen zijn waarin de inscriptie is gemaakt. Omdat er aan de westelijke gevel zo lang is doorgewerkt, is verondersteld dat de inscriptie veel later is aangebracht, en ook dat de inscriptie later is uitgevoerd (Kendall 1998, p 254). Maar de kenmerken van de letters, waarin geen spoor van de gotiek is te vinden, maken de plaatsing in de vroege twaalfde eeuw waarschijnlijk. De datering wordt vermeld als: eerste helft van de twaalfde eeuw (Banti 1996, p 26).

Zijn er geen aanwijzingen in de tekst of in de context te vinden en steunt een datering puur op de lettervormen, zoals bij het Keulse fragment waarin de non Alverata wordt genoemd (66), dan is het vaststellen van een precies tijdstip lastig door de abstractie van de letters en de algemeenheid van hun details. De vormen en de details van de romaanse kapitalen zijn gedurende de elfde en de twaalfde eeuw zo traag veranderd dat er meestal alleen ruime tijdvakken aan te koppelen zijn.

2.3 Transcripties

Van nagenoeg alle inscripties die in dit proefschrift getoond worden is een transcriptie of vertaling voorhanden. Vele daarvan zijn te vinden in *Die Deutschen Inschriften*, in *Corpus des Inscriptions de la France médiévale* of in *The Allegory of the Church* (Kendall 1998). Voor de transcripties is voor een eenvoudige opzet gekozen, gebaseerd op de aanwijzingen van Favreau (Favreau 1979, p 186). Een alternatief was de zorgvuldige maar complexe wijze van transcriberen in *Die Deutschen Inschriften*. Om de transcripties goed te onderscheiden van de overige tekst, zijn deze weergegeven met kleinkapitalen, waarbij alle weggelaten letters tussen teksthaken zijn geplaatst. Overal waar een V als u wordt uitgesproken is deze letter in de transcripties als U weergegeven, en waar die als v wordt uitgesproken als V. Er is geen onderscheid gemaakt tussen de gebruikelijke E en de unciale versie daarvan, noch tussen andere letters en hun varianten. De transcripties of delen daarvan dienen als hulp bij het lokaliseren van de lettervormen in de illustraties. Het gaat in dit proefschrift immers om die lettervormen.

6 Romaanse brug (niet gedateerd) bij Roda de Isábena in Noord-Spanje. FOTO: DE AUTEUR